A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 213 Subject Language

Name of MSS Vakyārthavāda वाक्यार्थ बोध

Author — —

Period — — Folios 4

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios

213

मी॰ ॐ स्वस्ति श्रीकृष्णाय नमः ॥ अथ किमिदं वाक्यं नाम । एकतिङ् वाक्यमिति भाष्यात् एकतिङन्तार्थमुख्यविशे
१ ष्यकबोधजनकपदसमूहो वाक्यमिति वैयाकरणाः तेन पचति भवति इत्यादौ पश्य मृगो धावति इत्यादौ च
क्रियापदद्वयान्वितेऽपि नैकवाक्यताव्याघातः नहि क्रियाविनिर्मुक्तं वाक्यमस्तीति भाष्यात् अस्तिर्भवन्तीपरः
प्रथमपुरुषः इत्यादि कात्यायनस्मरणाच्च सर्वसमन्वितः क्रियापदाध्याहारः न चास्तु तथापि बोधविशेष्यत्वेन प्र
थमान्तार्थस्यैवेति वाक्ये पश्य मृगो धावति इत्यादावगतेः प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यत्वे वाक्यभेदप्रसंगात् मृगस्य द
र्शनक्रियायां कर्मतान्वये मृगपदोत्तरं द्वितीयापत्तेः द्वितीयापंचमसप्तम्यन्तः शतृशानचौ वा अप्रथमासमाना
धिकरणे इत्यनुशासनात् न्नरः शत्रादेशो धावन्तं मृगं पश्येत्येवं स्यात् यानचपाप्पश्य मृगो धावतीति वाक्ये च्छेदा
पत्तेः तन्निमित्ताध्याहारे वाक्यभेदो गौरवं च न वाक्यभेदेऽत्राति विरह इति वाच्यं तथा सति तिङ् तिङ् इति सूत्रे अतिङ
इत्यस्य व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः निघातस्वरस्य चैकवाक्यताधीनत्वात् एकवाक्यताऽभावे तदनुपपत्तेः नन्व
हं हं शावतार इत्यत्र का क्रिया अध्याहार्या भवन्तीत्येवेति परं त्वयत्नायोग्यतानन्तरं लट् उर्ध्वं वर्तमानत्वान्वयः अ
विवक्षितत्वात् वर्तमानसामीप्ये वा लट् सामीप्यं च भूतभविष्यद्रूपं अत एव जयेति कृष्णस्य दशावताराः इ
ति मुकुटः वादिराज तिमिरावमर्दपमत्रद इत्यादौ च न लट् उर्ध्वं वर्तमानविवक्षेति मिश्राः वर्तमानार्थकल्ल १

द्वप्रत्ययांतत्वेनेत्यालोकस्यतत्समीप्यार्थकत्वात् प्रत्ययांतत्वेनेतिकंटकोद्धारे मधुसूदनठक्कुराः अत्रैवेयापि
काः निष्क्रियस्यापिवाक्यस्यसत्वात् त्रिविधंवाक्यंतथाहि सुवंतसमूहः तिङंतसमूहः सुवंततिङंतसमस्त
द्रूपः यथात्रयःकालाःपचति भवतित्येवंचःपचतीत्यादौएकवाक्यतात्वेकस्यान्यविशेष्यकबोधजनकत्वेनप
र्यवसानेगोधावतीत्यादावपितस्मादेतेः तथाहि धावनकर्तृकर्मकदर्शनाश्रयत्वमित्यन्वयबोधात् वाक्यार्थ।
स्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनाक्रियायांभानम् वाक्यस्यचार्थवत्वाभावेनप्रातिपदिकत्वान्नद्वितीयापत्तिः
नचवाक्यभेदप्रसंगः किंत्वनतद्धिक्रियाविनिर्मुक्तंवाक्यमस्तीतिफणिनोप्याभारविजृंभणादितिरेव तथाहि
त्रयःकालाइत्यादावेवक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यस्यसर्वजनीनत्वात् नह्यत्रकापिक्रियाश्रूयमाणेदंशक्याअपिचक्रि
यायाविशेष्यत्वेप्रातिपुरुषस्त्वम्पचरणंवभिवादयेत्यादौतच्छेदेनपुरुषस्यपरामर्शोनस्यात् तस्यविशेषण
त्वेनोपस्थितत्वात् अन्यथादेशेतेराजमातंगाःस्तैवामीत्वरंगमाइत्यादेरपिसाधुत्वापत्तेः अन्याख्यातत्वंतुजस्वंति
स्म अत्रेदंभावेवंयामः पश्यमृगोधावतीत्यत्रतादृशमृगस्यदर्शनक्रियायांकर्मतासंसर्गेणात्वयोन्तसंभवति
नामार्थधात्वर्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनसानादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथात्तडुलःपचतीत्यादेरपि।
साधुत्वापत्तेः नचतत्रधावनविशिष्टमृगस्यवाक्यार्थत्वेनतन्नामार्थस्याभावान्नदोषइतिवाच्यम् तथासतिमृ

वाक्य० गपदेतं प्रथमापि न स्यात् तस्मात् तस्या अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् किंच मृगाकर्तृकोत्कटधावनस्य दृष्टशक्ति।
२ पापं कर्मत्वेन विवक्षास्थले एव प्रयुक्तम् पश्य मृगो धावतीत्यस्यैकवाक्यत्वे फलीसंमतं तत्रानुपपन्नमेव फ
लीसंमतं तत्र हेलाराजेन स्पष्टीकृता तथापि सर्वं सं द्विपथानां केसर्वं तस्य विशेषणे तथा तिङन्तस्य प्राकृति
ङन्तस्य विशेषणाभिमतत्वात् तेन धावनक्रियायाः एव विवक्षायां न प्रतीकारः इत्याशयः अन्यथा धावतेर्मृगाप्र
श्येत्येवं स्यात् किंच यथः कालाइत्यत्रात्तायते इति क्रियान्वयसंभवात् क्रियाविशिष्टकवाक्यादाहरणस्या
संगत्यापत्तेः किं स्वरागाज्जितिमेघः न दोगायतिस्वराणावरोन स्मात् पश्येत्स्यादावव्याप्तेश्च एतेन प्रथमार्थस्य एव
कर्मत्वमिति यदुक्तम् किंचैवं मृगो संख्यान्वयो न स्यात् आख्यातार्थस्याप्यसंख्याप्रकारकान्वयबोधे प्रतिमुख्य
विशेष्यतया प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अन्यथा देशीवधवलाकीर्तिर्विसृत्वरं दृश्यामपि संख्यान्वयः स्या
त् तथा च घटेत्यत्र नवे इत्याद्यतो च पश्य पक्व तिमृगा इत्यादेरपि साधुत्वापत्तेः किंच पटोल्लपत्रं पित्तघ्नं नाडीतस्य क
फापहा इति वैद्यग्राम्यः तत्र मैत्र्यः किं कृतेतु ता इत्यादि प्रयोगादर्शनात् तच्छेदेन विशेषणस्यापि परामृ
ष्टः परत्वपदार्थतावच्छेदकरूपविशेषणांशकं चित् परामर्शः तेन हृष्ट इति राजमातेत्यादौ न कार्यानुपप २
त्तिः अत एवात्मसंसर्गी यं नियमः तदुक्तं सर्वनाम्नामत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमिति दिक् विवेचितं चेदं यस्मा

दवशिष्टं चोपरिशात्स्पष्टीभविष्यतीति श्रीमन्महोपाध्यायमैथिलश्रीवंशमणेर्विमर्शः नन्वस्त्वापदोत्तरं प्रथमान
स्यात् इति यावत् क्रियाविशिष्टस्मरणस्य वाक्यार्थत्वेन नामार्थत्वाभावात् प्रातिपदिकार्थीभूतप्रथमायिन
स्यादित्यर्थः तत्रोच्यते स्मरणोपावति इत्याख्याते क्तसंख्यकेकर्त्तरि नामार्थप्रथमापश्चात्समेपतिक्रियान्तरे वाक्यार्थ
तयान्वयेति प्रायमिको प्रातिपदिकसंज्ञाकर्त्तृशक्तेति को नाम प्रथमां निवारयितुमीष्टे इति यत्तु स्मरणकर्त्तृकोत्क
ण्ठवानस्मि वृद्दर्शिक्रियायां कर्मतान्वयो विवक्षित इति भाष्यकृदाशयपर्यवसितम् यदपि सर्वं ते हि यथानीकं स्वं
तस्य विशेषणं तथा तिङन्तमप्याङ्क्तिङ् तस्य विशेषणं इति हेलाराजसंमति प्रदर्शनेन तदुभयेन विचारचारुभि
क्तिप्रत्ययो सहार्थकृतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमात् धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास
म्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविशेषणतया प्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावात् एकधात्वर्थप्रका
रकापरधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध एव न संभवति न च भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति यास्कस्
नि विशेषवचसा आख्यातस्थले प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य स्मेत इति वाच्यम् आख्यातपदं तिङन्तेव सिद्धं न तिङन्ते
ष्विति आख्यातार्थेषु संख्यावर्तमानत्वादिषु भावस्यैव प्राधान्यमस्तीति नियमात् वस्तुतस्तु प्रथमान्तार्थप्राधा
न्येपि स्मरणकर्तृकोत्कण्ठावानस्मि कर्मता संबन्धेन दर्शिक्रियायां विशेषणतयान्वयो न विरुध्यते येनास्ति विशे।

वाक्य. ख्यातत्वमात्रविशेषणत्वंधावनक्रियाविशेष्यत्वंमरणस्तदन्वयिनीदर्शनक्रियातदन्वयित्वरूपंविशेष्यत्वंकवनक्रिया
३ याश्चतत्तमितिनमोष्यक्रटुक्रिविशेष्योनवाहेलाराजाक्रियाविशेषयइतितत्वंस्पष्टंदेचेमीमांसायांसोसौषाणामपी
ष्टसाधनत्वेशोषणत्वयान्वयः तत्रविशेषणत्वविशेष्यत्वमिति अस्मिषांविशेष्यान्यस्त्विजन्तस्तदन्वयिइष्टसाध
धनत्वंतदन्वयित्वमस्त्रीषाणामितिउत्तरवाक्येतत्पूर्वस्यलडस्योमीषविशिष्टस्यत्विककर्तृत्वेकप्रवरागस्यतेष्टसा
धनत्वेरन्वयः किंतुलोहितमात्रमत्रापिपरंपरयाउस्मीषद्वाराम्यस्त्विकृत्यपविशेषान्वयिनाइष्टसाधनत्वेलो।
हित्यान्वयस्वीकारात् इतिपदव्यावर्तंत्स्रगोपशेपत्सेवंश्रूयादिति तत्रपर्यापयाष्मानांप्रयोगेवक्तरिच्छायापवति
यामकत्वेनेष्टापत्तेः सर्वथातादृश्यामावेस्यापदेनोच्चारयेत् किंनपश्यथावतीमेवंश्रूयादितिनकाप्यनुपपत्ति
रिति पतत्रयःकालाःइमत्रजायंतइतिक्रियान्वयसंभवात् क्रियाविनिर्मुक्तवाक्यादादरणस्यासंगतत्वापत्ते
रितितन्न ज्ञानक्रियादृताकांक्षयोः कतिकालाःत्रयः कालाइतिप्रश्नोत्तरवाक्ययोः क्रियाविनिर्मुक्तत्वसंभ
वादिति पतत्स्त्रयाणगर्जंतिमेवः नरोस्तायतिस्नगवरेनपपत् पप्रपेस्मादावगतेश्चेति तत्र सविशेषणेहि ३
विधिनिषेधौसतिविशेष्यवाधेविशेषणमनुभवतः इतिविशेषणेष्वगर्जनगानाभावेषुश्रवणदर्शना
न्वयस्यासंभवादितिपतत्स्त्रयाणगर्जंतिमेघइत्यादौश्रवणमेवकर्मकत्वाभावेनप्रथमार्थएवकर्मत्वमित्यपास्तमि

ति तत्र सविशेषणेतिन्यायेनअश्ववीणागर्जनविशिष्टमेवकर्मकत्वंवाध्येपिगर्जनकर्मकत्वस्यान्वयसंभावात्
कर्मत्वंप्रथमार्थइतिसम्प्रदायेवीवोक्तमितिपदार्थत्वप्रकारकतयाभानेविशेषः वस्तुतः सविभक्तेनलन्तो
तिनियमात् कर्मत्वप्रथमार्थेनभवतिकिंचसाधुत्वमात्रार्थिकायाः प्रथमायाः शक्त्याभावात् शक्तसंबंधरू
पलक्षणायापिनसंभवत्येवेतितत्वशोभाः सूयंतेमेघाः श्रूयंतेइतिमहाभाष्यप्रयोगात् विधानमश्रूयतयोचज
न्य उत्पभिन्नुक्तप्रयोगाच्च सविशेषणेहीतिन्यायस्यसर्वसंमतत्वाच्चेतिपत्रकिंचैवस्यरोगसंख्यान्वयोतस्मात् अभ्या
ताप्रत्ययसंख्याप्रकारकान्वयबोधंप्रतिसमभिव्याहृतविशेष्यतयाप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अन्यथाहंसीव
पवलाकीर्तिरित्यत्रहंस्यामपिसंख्यान्वयप्रसंगः सरोगसंख्यान्वयेइष्टपत्तौचपश्यधावति सरागास्मादेशपिसा
पुत्वापतिरिति तत्र तत्रसमभिव्याहृतवत्वकंचैत्रपदंपचतीत्यादौव्यभिचारात् अन्ययोगव्यवच्छेदस्यैवकारार्थक
देशेचैत्रस्यविशेष्यतावेनसमभिव्याहृतविशेष्यतयाप्रथमांतजन्यपदजन्योपस्थितिविषयत्वात् चैत्रात्याप्रचतिचैत्रः
पचतीतितदर्थात् तथाचचैत्रपदपचतीत्यत्रचैत्रसंख्यान्वयार्थमाख्यातोपस्थाप्यसंख्याप्रकाकारकान्वयबो
धंप्रतिविशेष्यतयाप्रथमांतपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्येवकार्यकारणभावोंगीकर्तव्यःचितः अन्यथाहंसीवल
क्षतेकीर्तिः स्वर्गगामवगाहते इमायुग्मप्रमाणेसंख्यान्वयानेकाशेस्वर्गगमावगाहना अन्यत्रत्वस्याख्यातार्थसंख्याया

वाक्य० स्वसाधारणधर्मत्वानुपपत्तेः हंसीवक्त्रस्तेकीर्त्तिरित्यादीनामसाधुत्वापत्तेर्वानेकारिकमनैनैवेत्यापादकलिंगव
५ चनभेदस्योपमानोपमेयनिष्ठस्यदुष्टत्वेनसात् संख्याकालातिरिक्तस्यानार्थ्याद्विभावनात्वपिनियमात्वयः
इतिनियमात् क्वचिद्विशेष्य क्वचिद्विशेषणस्यपरामर्शोतात्पर्यविषयपरामर्शकत्वतच्छब्दस्यनियतपरेव
परार्थितावच्छेदकरूपविशेषणस्य क्वचिदपिनपरामर्शः इतिवाक्यार्थवादः समाप्तः ॥ दामोदरस्येदंपु
स्तकम् ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

।१।

५

213